

ЗА ОТНОШЕНИЕТО ОМОНИМИЯ – БИПАРТИЦИПИАЛНОСТ – БИДЕТЕРМИНАТИВНОСТ В БЪЛГАРСКАТА ГЛАГОЛНА СИСТЕМА

Гл.ас. д-р Красимира Алексова

I. За целта и обекта

Тази работа има за цел за внесе някои уточнения и да предложи повече доказателства за разликата между три явления, които са особено типични за многочленните езикови парадигми. Основната задача е да се докаже тезата, че зад случаите на съвпадение на форми в глаголната парадигма се крият няколко явления, различаващи се по произхода и семантичната си обвързаност: бипартиципиалност, граматическа омонимия и бидетерминативност (двустранно обусловени варианти). Тъй като бипартиципиалността и бидетерминативността са характерни най-вече на глаголната система на българския език, а задачата ми е да посоча най-характерните случаи, обемът на изследвания обект се ограничава допълнително в рамките на един клас думи – глагола, при това в един конкретен език – българския. В този смисъл настоящата работа трябва да се разглежда само като първи етап в едно по-обширно изследване със съпоставително-типологичен характер, чиято задача е да се опишат сходствата и различията в условията, водещи до възникването на бипартиципиални и бидетерминативни форми в различни езици.

II. Граматическа омонимия (морфологични омоними)

Според определението на Т. Бояджиев “когато съвпадат по звуков или буквен състав само една или няколко форми на отделни думи, се образуват **омоформи** или **морфологични омоними**” (СБЕ 1998:155). От примерите и уточненията, които прави авторът, може да се стигне до заключението, че морфологичните омоними са два вида: когато съвпадат отделни форми на една дума и когато съвпадат отделни форми на различни думи. Именно това обяснява авторът по-надолу в текста: “Те (морфологичните омоними – бел. моя Кр. А.) са форми на една дума, например *гради* (2. лице сег. вр.) – *гради* (пов. накл.) – *гради* (2., 3. л. мин. св. вр.), или отделни форми на думи от различни части на речта – *каца* (ж.р.) – *каца* (кацвам)...” (СБЕ 1998:155). Тъй като обект на изследване в тази работа е глаголната парадигма, няма да се интересувам от съвпаденията на отделни форми на думи, принадлежащи към различни части на речта (втория случай при Т. Бояджиев), т.е. от непълните нееднокатегориални омоними по терминологията на В. Вътов (Вътов 1998:131-133).

От гледна точка на поставената тук цел най-важното разграничение между омонимите в глаголната парадигма трябва да се направи именно от позиция на очертавания по-горе класификационен критерий - принадлежността им към една или към различни глаголни лексеми. В първия случай се говори за омонимия между формите на една глаголна лексема, напр. *строи* (3. л., сег. вр.) – *строи* (2. л., аорист) – *строи* (3. л., аорист), а във втория - за омонимия между граматически форми на различни лексеми, напр. *закрепвам*₁ (несв. в. при св.в. *закрепя* – “намествам нещо да стои здраво, неподвижно на едно място”) и *закрепвам*₂ (несв. в. при св.в. *закрепна* – “ставам як, здрав”) (примерът е от Русинов, Георгиев

1996:152). Двата случая се различават съществено, защото при първия липсва разлика в лексикалното значение при наличие на разлика в граматическите значения, докато при втория случай е налице разлика в лексикалната семантика с възможност за наличие или липса на разлика в граматическите значения. Можем да означим първия тип като хомолексемна морфологична омонимия, а втория тип като хетеролексемна морфологична омонимия. Първият вид омонимия – при форми на една дума, се споменава в изследванията на Т. Бояджиев, но не и в цитираните трудове по лексикология на В. Въртов, Р. Русинов и Ст. Георгиев - явно поради факта, че това не е проява на омонимия между различни лексеми.

За пълнота на класификацията може да се добави, че в рамките на глаголната парадигма могат да се разграничат както пълни омоними (лексеми, които съвпадат по звукова, графична форма и във всичките си словоформи)¹ – напр. *точа*₁ (“остря сечиво, нож и под.”) и *точа*₂ (“пускам нещо да тече”), така и непълни (съвпадат само отделни словоформи на различни глаголни лексеми), напр. *допирам*₁ (несв. в. при св. в. *допра* - “поставям в допир, в досег”) и *допирам*₂ (несв. в. при св.в. *допера* – “опера и това, което е останало да се пере”) (примерът е от Русинов, Георгиев 1996:152). Това са случаи на хетеролексемна омонимия, макар че става дума за еднокатегориални омоними.

От гледна точка на причините за омонимията трябва да се разграничават причините за хомолексемната омонимия от причините за хетеролексемната омонимия. За хетеролексемната омонимия са валидни всички описани в лексикологията причини за произхода на омонимите: разпадане на полисемия, конвергенция, заимстване, словообразуване, действие на исторически звукови закони и пр. (вж. повече в Въртов 1998:134-141, Русинов, Георгиев 1996: 149-156, СБЕ 1998: 154-155). При хомолексемната омонимия причините се дължат най-вече на историческия развой на фонетично и морфемно равнище, както и на особеностите на формообразуването от синхронна гледна точка. На този въпрос няма да се спирам по-обстойно, защото е достатъчно обширна тема за самостоятелно проучване.

Към казаното дотук за омонимията в глаголната система трябва да се прибави и фактът, че при синтетичните глаголни форми се срещат нередко и хомолексемни омографи, различаващи се по мястото на ударението. Освен това интересни са случаите на пресичане на хомолексемна и хетеролексемна омонимия.

Вниманието в тази работа е насочено предимно към *омонимите в граматическата парадигма на една лексема (хомолексемна морфологична омонимия)* поради две причини: 1) не е обект на лексикологията, а в теоретичните курсове по морфология не ѝ се отделя достатъчно или пък никакво внимание, 2) често се смесва с бипартиципиалността и бидетерминативността (двустранно обусловените варианти) и има отношение към синкретизма в глаголната парадигма. За да изясня разликата между интересуващите ме три типа съвпадения на форми в рамките на парадигмата на една вербална лексема, ще тръгна от следните три случая:

¹ Много трудно при глагола могат да се посочат пълни омоними поради богатството на парадигмата, напр. *вия*₁ (“свивам, огъвам на дъга) и *вия*₂ (издавам проточен глас, вой”) не са пълни омоними, защото *вия*₂ не образува страдателен залог - страдателенопричастни форми, поради своята непреходност.

А. *строи* (3. л., сег. вр.) – *строи* (2. л., аорист) – *строи* (3. л., аорист) – морфологичен тип 175 по класификацията на Б. Кръстев (Кръстев 1984:142), а при Д. Попов, К. Симов, Св. Видинска – тип П.1.3. (Попов, Симов, Видинска 1998:857).

Б. *прочел,-а, -о съм, прочел, -а, -о си, прочел,-а, -о е, прочели сме, прочели сте, прочели са* (перфект, удостоверителен модус) – *прочел,-а, -о съм, прочел, -а, -о си, прочел,-а, -о е, прочели сме, прочели сте, прочели са* (аорист, умозаключителен модус)²,

В. *неел съм* (1. л., ед.ч., м. р., умозаключителен модус, сег. вр.) – *неел съм* (1. л., ед.ч., м. р., преизказан модус, сег. вр.) – *неел съм* (1. л., ед.ч., м. р., умозаключителен модус, имперфект) – *неел съм* (1. л., ед.ч., м. р., преизказан модус, имперфект).

Тези три случая се различават както по причините, довели до формалното съвпадение, така и по наличието/отсъствието на семантична обвързаност между съвпадащите си форми, а също така и по обхвата на съвпадението.

Първият тип съвпадения (тип А) отнасям към случая, който Г. Герджиков нарича 'чисто случайни формални съвпадения' (Герджиков 1984:230). Отделни глаголни форми на една лексема са съвпаднали в резултат на историческия развой на парадигмата – фонетични промени, промени по аналогия и др. промени, засегнали както основата, така и флексията, а от съвременна гледна точка – съвпаднали поради спецификата на формообразуването. Тук няма да се спирам на всяка отделна причина, нито ще се стремя да изчерпя всички случаи. Ето няколко типични случая на хомолексемна морфологична омонимия и хомолексемна омография в глаголната парадигма:

А.1. Омонимия между 2. л., ед. ч., аорист и 3. л., ед. ч., аорист – нулева флексия след темпоралната гласна на аористната (старата инфинитивна) основа³,

А.2. Омонимия между 2. л., ед.ч., имперфект и 3. л., ед.ч., имперфект, напр. *ти четеше* и *той четеше* – флексия *-ше* и в двете глаголни лица, ед.ч.,

А.3. Омонимия между 3. л., ед. ч., сег. вр. и 2. л. и 3. л., ед. ч. аорист – при тип 146 (отида), 147 (вляза), 168 (дам), 175 (строя), 186 (искам), 187 (отварям) по класификацията на Б. Кръстев (Кръстев 1984),

А.4. Омография при 3. л., сег. вр. = 2. л., 3. л., ед. ч., аорист *с разлика в ударението* – тип 145 (чета), 148 (река), 149 (облека), 169 (ям) по класификацията на Б. Кръстев (Кръстев 1984),

А.5. В следващите случаи следва да се говори за омографи, тъй като в 1. л., ед. ч., сег. вр. има условно писане на А вместо фонемата Ъ. Включвам тези случаи в обекта на изследване, тъй като по-горе изходих от определението, че морфологичните омоними са съвпадащи по "по звуков и буквен състав само една или няколко форми на отделни думи" (СБЕ 1998:155):

А.5.1. *без разлика в ударението* - 1. л., ед.ч., сег. вр. = 2. л., 3. л., ед. ч., аорист – тип 152 (започна), тип 153 (дяна), тип 162 (зная), 167 (тъка), 178 (мълча), 179 (държа), 180 (стоя) по класификацията на Б. Кръстев (Кръстев 1984);

² В тази работа възприемам виждането на Г. Герджиков за произхода на категорията (Герджиков 1984), а не на Св. Иванчев (Иванчев 1973/1978:88-90) за развой на перфекта и отношението на този развой към преизказните форми.

³ Съвпадението на формите за аорист и имперфект на гл. *съм*, а и съвпадението на 2.л., ед.ч. и 3. л., ед.ч. при аорист и при имперфект води до съвпадане на аналитичните форми за плусквамперфект във 2.л., ед.ч. и 3. л., ед.ч. – напр. *ти беше чел* и *той беше чел*.

А.5.2. *с разлика в ударението* - 1. л., ед.ч., сег. вр. = 2. л., 3. л., ед. ч. аорист – тип 181 (видя) по класификацията на Б. Кръстев (Кръстев 1984).

А.6. Омонимия или омография при 3. л., ед. ч., сег. вр. = 2. л., ед. ч., императив:

А.6.1. омоними (*без разлика в ударението*) - 3. л., ед. ч., сег. вр. = 2. л., ед. ч., императив – тип 177 (вървя), тип 178 (мълча), 182 (спя) по класификацията на Б. Кръстев (Кръстев 1984),

А.6.2. омографи (*с разлика в ударението*) - 3. л., ед. ч., сег. вр. = 2. л., ед. ч., императив – тип 183 (бележа), тип 184 (меля), 185 (коля) по класификацията на Б. Кръстев (Кръстев 1984),

А.7. Омографи - 1. л., ед.ч., сег. вр. = 2. л., 3. л., ед. ч. аорист = 2. л., ед. ч., императив с разлика в ударението при императива - тип 173 (работя), 175 (следя), 175 (уча) по класификацията на Б. Кръстев (Кръстев 1984).

А.8. Омонимия и омография между 2 л., мн.ч., сег. вр., изявително наклонение, I спр. и 2 л., мн.ч. повелително наклонение, I спр., напр. *ковѐте* – *ковѐте*, но *рѐвнете* - *ревнѐте*:

А.8.1. омоними (*без разлика в ударението*) – напр. при типове I-1.1. I-1.2., I-1.3., I-1.3.1., I-1.3.2., I-1.4., I-1.4.1., I-1.5., I-1.5.1., I-1.6., I-1.6.1., I-1.8., I-1.8.1., I-1.8.2., I-2.1., I-2.2., I-2.3., I-2.3.1., I-2.4., I-2.4.1., I-2.4.3., I-2.4.4., I-2.4.5., I-2.5., I-2.5.1. и др. по класификацията на Д. Попов, К. Симов, Св. Видинска (Попов, Симов, Видинска 1998:772- 848), напр. *ковѐте* – *ковѐте*.

А.8.2. омографи (*с разлика в ударението*) – при типове I-1.11., I-1.12., I-1.13., I-1.4., I-1.15., I-1.16., I-1.17., I-2.4.2., I-2.6., I-2.7., I-2.7.1., I-2.8., I-2.9., I-2.9.1., I-2.10. и др. (Попов, Симов, Видинска 1998:772- 848), напр. *рѐвнете* - *ревнѐте*.

При дотук описаните подтипове на случай **А** съвпадат само отделни форми на една лексема, които са членове на морфологичната ѝ парадигма. При това съвпаденията са или в темпоралната парадигма поради съвпадение на сегашната и аористната основа, когато формата има нулево окончание (напр. като случаи А.3. и А.4.), съвпадение на окончанията в имперфект (при А.2.) или пък става въпрос и за омографи при случаите с условно писане на А в I. л., ед. ч., сег. вр. (напр. тип А.5.), или пък има съвпадение на т.нар. чиста сегашна основа в II спр., сег. вр., 3. л., ед.ч. и императивната форма за 2. л., ед. ч. (с или без разлика в ударението). Съвпадението при случай А.8. се дължи на особености на формообразуването в рамките на I спрежение.

А.9. Към тип **А** (случайни хомолексемни морфологични омоними) могат да се отнесат с известна доза условност съвпаденията на аорист и имперфект във всички лица без 2. и 3., ед. ч. на глаголите в III спрежение, а оттам и съвпадението на миналото свършено деятелно причастие (МСДП) и миналото несвършено деятелно причастие (МНДП) от същите глаголи. Този случай обаче има различен произход и статут, макар че също е резултат от историческия развой. В съвременния български език са изчезнали несвършените глаголи, които са носили едновременно и темпорална гласна, и имперфективираща наставка (тип $\tilde{\text{I}}\text{-}\hat{\text{E}}\hat{\text{D}}\hat{\text{U}}\text{-}\hat{\text{A}}\hat{\text{A}}\text{-}\tilde{\text{b}}\text{-}\hat{\text{E}}\hat{\text{E}}$). Днес щом формата съдържа темпорална гласна, не може да има и имперфективираща наставка и обратното. Това пък води до липсата на темпорални основи при III спрежение, което личи от таблица №1:

Сегашно време	Аорист	Имперфект	Минало свършено деятелно причастие	Минало несвършено деятелно причастие
запис-ва-м	запис-ва-х	запис-ва-х	запис-ва-л, -а, -о,	запис-ва-л, -а, -о,
запис-ва-ш	запис-ва-∅	запис-ва-ше	-и	-и
запис-ва-∅	запис-ва-∅	запис-ва-ше		
запис-ва-ме	запис-ва-хме	запис-ва-хме		
запис-ва-те	запис-ва-хте	запис-ва-хте		
запис-ва-т	запис-ва-ха	запис-ва-ха		

Таблица №1

А.10. Омонимията между формите на спомагателния глагол *съм* за аорист и имперфект е довела до неразличаване на перфектното съответствие на аорист (*бях чел*) от перфектното съответствие на имперфекта (*бях чел*). Освен това е причина страдателните форми на аориста да съвпадат със страдателните форми за имперфекта и плусквамперфекта – *беше четен* (при известно различаване: *биде четен* за аорист и *биваше четен* – за имперфект).

Макар че при всички дотук разгледани случаи от тип **А** (без никаква претенция за изчерпателност) могат да бъдат изведени, класифицирани и субкласифицирани причините за съвпадението на формите в глаголната парадигма от историческа и от синхронна гледна точка, между значенията на тези омоними не съществува никаква по-близка връзка, която да представлява вид семантическа обвързаност (извън общността в лексикалната семантика) (вж. още Герджиков 1984:230).

Малко по-различен е случаят с двувидовите глаголи в съвременния български език. Според някои учени става въпрос за омонимия, а според други за синкретизъм (вж. повече у Жерева 1997). За да се изяснят отношенията между омонимията и синкретизма спрямо конкретния случай, трябва да се уточни какъв е обемът на понятието ‘синкретизъм’ (както преди това беше направено за ‘омонимия’).

В тома за езикознание в Големия енциклопедичен речник за ‘синкретизъм’ са посочени две значения. *Първото* гласи: “1. Съвпадение в процеса на езиковото развитие на функционално различни граматически форми и категории в една форма” (БЭС 1998:446). Като примери за това първо значение са дадени две различни явления: а) падежен синкретизъм, при който едно окончание изразява различни падежни значения, б) синкретизъм на различни граматически значения, при който едно окончание изразява определен род, число и падеж. При подточка “а” (1.а.) дадена форма изразява едновременно няколко субкатегориални значения, принадлежащи на една и съща категория, което от моя гледна точка е резултат от неутрализация на признаци, по които са маркирани членовете в изходното положение на категорията. Близка до това разбиране, но по-обобщаваща, е дефиницията на Ю. Маслов: “постоянно обединение в една форма на няколко значения (или компоненти на значението), които в други случаи са разделени (или в минал период са били разделени) между различни форми... Синкретизмът се наблюдава в самата система, в нейните единици тогава, когато се яви неутрализация на противопоставянията при функционирането на единиците в

речта” (Маслов 1987:98). При неутрализирането на признаци една форма започва да отговаря на две или дори повече клетки на системата, напр. *ще е/бъде четен* отговаря и на “3 л., ед.ч., м.р., бъд. вр., стр. залог”, и на “3 л., ед.ч., м.р., бъд. предварително време, стр. залог”. Това обаче съвпадение не представлява случай на омонимия, както ще стане ясно от IV част на настоящата работа.

При подточка “б” (1.б.) става въпрос за една от типичните черти на флективните езици, при които граматическите афикси са полисемантични и разнотипни – черта, която е продиктувана от граматическата доминанта на флективния морфологичен тип. Подобно на 1.б. от Големия енциклопедичен речник е и разбирането за синкретизма на Д. Розентал и М. Теленкова, ако се съди по дадените примери: окончанието *-а в страна* съвместява в себе си значенията на няколко категории – ж.р., ед.ч., именителен падеж (Розентал, Теленкова 1985:277).

Второто значение на понятието ‘синкретизъм’ в Големия енциклопедичен речник е: “съвместяване (синтез) на диференциални структурни и семантически признаци на езиковите единици (някои разреци думи, значения, изречения, членове на изреченията и др.), противопоставени един на друг в езиковата система...” (БЭС 1998:446). Това второ значение обобщава случаи, част от които е 1.а., без да се уточнява произходът или причините за този синтез. То е по-широко и не обвързва задължително синкретизма с неутрализация на признаци.

Дефиницията за синкретизъм в [WordNet 1.7.1](#) от 2001 г. на Принстънския университет гласи следното: “The fusion of originally different inflected forms (resulting in a reduction in the use of inflections)”. Акцентът върху фузията и ограничаването на флективния начин за изразяване на граматическите значения представлява обвързване на синкретизма с един от процесите в историческия развой на флективните синтетични езици, а именно – с деморфологизацията, особено при имената. Такова е и разбирането на Д. Кристал за синкретизма като понятие от историческата лингвистика: “The merging of forms originally distinguished by inflection” (Кристал 1997:428).

Авторката на речниковата статия в Големия енциклопедичен речник В. В. Бабайцева подчертава, че едни учени отнасят синкретизма към граматическата омонимия, а други към многозначността (полифункционалността) на граматическите форми (БЭС 1998:446). Тъй като приех, че граматическата омонимия е случайно явление без семантична обвързаност и липса на опозитивни отношения между омонимичните единици, то става ясно, че синкретизмът (в смисъла, който уточних) се различава от омонимията.

При така дефинираните понятия ‘омонимия’ и ‘синкретизъм’ двувидовите глаголи в съвременния български език би трябвало да се отнесат към вербалния синкретизъм. При тях не става дума за някакво случайно съвпадение на формите поради исторически причини или съвременни формообразователни процеси, за да се говори за омонимия. Синкретизмът при двувидовите глаголи се основава на възникването им – както на сравнително по-малката група чисто български глаголи, които “в късния праславянски още не са били обхванати от формиращата се на славянска почва категория вид” (Жерева 1997:7), така и на многобройната група от чужд произход със словообразователни суфикси *-ова-*, *-из/ува-*, *-из/ира-*, *-фицира*, заедно с български новообразовани глаголи с тези суфикси (вж. за повече информация Жерева 1997).

Така дефинираното разбиране за синкретизма (най-вече в Големия енциклопедичен речник) включва три явления, две от които са обект на тази работа: 1. изразяването на няколко разнокатегориални значения от флексията на една словоформа – напр. флексията *-а* в *страна* носи значенията ж.р., ед.ч.; 2. изразяване от една словоформа на няколко значения или признаци, които в други случаи или в исторически предходни състояния на категорията са принадлежали на различни нейни членове, като това положение е обусловено от неутрализация на признаци; 3. изразяване на няколко значения, принадлежащи в друг случай на членовете на една категория, поради появата на тези форми в период след оформяне на категорията или поради необхващане от противопоставянията в рамките на категорията – както при голяма част от двувидовите глаголи. Най-логично е тези три значително различаващи се явления да бъдат разграничени. В настоящата работа вторият случай се разглежда в част IV като проява на бидетерминативността в глаголната парадигма.

III. Бипартиципиалност

Макар че при случай **Б** (съвпадение между цялата парадигма на удостоверителния перфект и цялата парадигма на умозаключителния аорист, който посочих в II част от настоящата работа) съвпадението също е резултат от историческия развой на езика, то е обусловено от друг тип причини. Тук съвпадат две парадигми поради начина на възникване на категорията 'модус на изказване на действието'. Първоначално става дума само за транспозиция на формите на перфекта в полето на аориста при разказ за минали събития на базата на собствено умозаключение или при предаване на чужда информация за действието (вж. още у Герджиков 1984: 252-261). След създаването на перфектоподобни форми за другите времена за израз на собствено умозаключение или преизказване (т.е. оформяне на парадигмата) тези транспонирани употреби на перфекта заемат ново място в парадигмата – умозаключителен аорист. По този начин едни и същи форми участват в две различни парадигми, или по думите на Г. Герджиков – заемат две места в системата (Герджиков 1984:231). В науката подобни случаи, в които един член участва в две различни парадигми, се дефинират като бипартиципиални. Би могло да се даде и по-точно определение, ако се въведат следните два термина: член на системата и клетка на системата⁴. Под 'клетка на системата' разбирам комбинация от признаци, която отговаря на реални (непразни) класове. При бипартиципиалността един член на системата (в случай **Б** това е напр. *прочел, -а, -о съм, прочел, -а, -о си, прочел, -а, -о е, прочели сме, прочели сте, прочели са*) заема две клетки от глаголната система: 1) клетката 'непредходност, неследходност, неиндиректност, перфектност, несубективност, непреизказност' (удостоверителен перфект) и 2) клетката 'предходност, неследходност, неиндиректност, неперфектност, субективност, непреизказност' (умозаключителен перфект).

Може да се посочи още един съществен факт, който очертава по-ясно различията между морфологичните омоними (най-вече хомолексемните, но това важи и за хетеролексемните) и бипартиципиалността – наличието на историческа и семантическа обвързаност между бипартиципиалните форми поради начина им на

⁴ Термините са на Г. Герджиков (Герджиков 2000а) .

възникване – в случая чрез транспозиция. Първоначалните ми наблюдения сочат, че в множество езици, в които категорията ‘модус на изказване на действието’ (‘евиденциалност’) е възникнала на базата на перфекта, съществуват бипартиципиални форми.

В българския език са познати и описани и други случаи на бипартиципиалност, обусловени именно от начина на възникването на нова граматическа категория – на основата на транспонирана употреба. Именно транспонираните употреби често представляват първи етап в процеса на оформяне на нова граматическа категория. От съвременна гледна точка бипартиципиални са формите на вторичните несвършени глаголи, участващи в две парадигми: за вторичен несв. в. и за сег. вр. на т.нар. просто условно наклонение. Начинът и етапите при възникването на простото условно наклонение са описани от Г. Герджиков. Според автора първоначално случаи от типа *Пиши, че ушите ти откъсвам* са били “само транспозитивна употреба на вторичните несвършени глаголи от С в полето на Б. След създаването на форми *търпявам, писвам, вземвам* обаче горните употреби вече не могат вече да се отнасят към С на вторичните несвършени глаголи, а се отнасят към простото условно наклонение” (Герджиков 1984:232).

Бипартиципиални днес са и формите, които участват в парадигмата на бъдеще и на бъдеще предварително време, тъй като се включват и в парадигмата на предположителния глаголен модус. От историческа гледна точка формите от типа *ще (да) четете* и *ще (да) е чел* първоначално са били транспонирани употреби на бъдеще време в полето на сегашно и на бъдеще предварително време в полето на перфекта. След възникването на предположителни форми за другите времена от плана на миналото, формите от типа *ще (да) четете* и *ще (да) е чел* се оказват членове на две парадигми. Съществува обаче и тенденция за разграничаване на бипартиципиалните в езиковата система – презумптивните форми показват тенденция към запазване на частицата *да* за разлика от формите на бъдещите времена. Бипартиципиални форми за изразяване на степен на вероятност и възможност са познати и в испанския език, както това подробно и аргументирано доказва М. Китова (Китова 2001).

Бипартиципиалните форми са обвързани от историческа гледна точка, доколкото в основата лежи транспозиция като начин на възникване на новата категория, последвана от създаване на форми за другите членове и оформянето на новата парадигма. Този произход обуславя и наличието в известна степен на семантическа обвързаност между бипартиципиалните. Разграничаването им в синхронен план може да се разгледа на две нива. От гледна точка на образуването на формите в повечето случаи бипартиципиалните имат различна деривационна история, напр. по различен начин се образуват удостоверителният перфект и умозаключителният аорист (първият - като се вземе спомагателният глагол във времето на неперфектния корелат (сегашно време) и се прибави минало свършено деятелно причастие, вторият – като се вземе спомагателният глагол *съм* и към него се прибави еловото причастие, образувано от синтетичната аористна форма (вж. още у Герджиков 1984: 236). От гледна точка на употребите – разграничаването става в самия контекст или речева ситуация, като могат да се изведат и някои практически правила текстове за разграничаване на бипартиципиалните като

например предложеното от Г. Герджиков за удостоверителния перфект и умозаключителния аорист (Герджиков 1984:232-233).

Като обобщение може да се каже, че бипартиципанти възникват след създаване на нова категория чрез първоначални транспозитивни употреби, между бипартиципанти съществува семантическа връзка, те заемат две различни клетки в системата, като съпадението при тях е не на равнище на отделни словоформи, а на ниво на цяла парадигма (парадигмата на удостоверителния перфект и на умозаключителния аорист, на индикативното бъдеще време и на презумптивното сегашно време и т.н.). Ясно става, че описваното явление и от формална, и от семантична гледна точка се различава от хомолексемната морфологична омонимия, макар че отново става въпрос за формално съпадение на граматически форми при една лексема.

IV. Бидетерминативност (двустранно обусловени варианти - бидетерминанти)

От дадените в част II три случая на съпадение на форми в глаголната парадигма некоментирани остана случая **B**, онагледен със следния пример: *пеел съм* (1. л., ед.ч., м. р., умозаключителен модус, сег. вр.) – *пеел съм* (1. л., ед.ч., м. р., преизказан модус, сег. вр.) – *пеел съм* (1. л., ед.ч., м. р., умозаключителен модус, имперфект) – *пеел съм* (1. л., ед.ч., м. р., преизказан модус, имперфект). Зад този пример се крие явление (в своите две конкретни реализации), което според мене се различава както от хомолексемната морфологична омонимия, така и от бипартиципалността. Различава се както по причините, довели до съпадението на формите, така и по статута на формите в рамките на глаголната парадигма.

Този тип формално съпадение е резултат от действието на принципа на компенсацията, разглеждан като стремеж към относително балансиране на семантичната граматическа натовареност на членовете на една парадигма. Тук няма да се спирам на подробното изясняване на този принцип, защото това отдавна е факт (вж. Герджиков 1984), само ще припомня, че конкретните реализации на този принцип са парадигматическата неутрализация (ПН) и съкратителната реорганизация (СР).

При парадигматическата неутрализация в рамките на маркираните членове на една категория се неутрализира, става нерелевантен един признак на друга категория или цялата друга категория. Като конкретни резултати можем да посочим съпадението на формите на индиректните и директните времена в умозаключителния, преизказния и недоверчивия модус (вж. приложение №1), съпадението на перфектните и неперфектните времена в страдателния залог - страдателнопричастни форми (вж. приложение №2). В този случай в езиковата система се наблюдава асиметрия – на две клетки от системата отговаря един член. В този случай се наблюдават двустранно обусловени варианти – например формата *четял* отговаря както на клетката 'неиндиректност, непреодоимост, неследходност, неперфектност, несубективност, преизказност' (значението на преизказно сегашно време), така и на 'индиректност, непреодоимост, неследходност, неперфектност, несубективност, преизказност' (значението на преизказния имперфект). Дори и да ги означим като *четял*₁ (за преизказно сегашно време) и *четял*₂ (за преизказан имперфект) пак не може да се говори за омонимия и то именно от гледна точка на

езика като система и на йерархичните и субординационни отношения в нея⁵. На фона на разгърнатата картина на системата те стоят срещу други два члена, което показва, че не са контекстуални варианти. Съществуването на *четял*₁ и *четял*₂ е обусловено от системата на езика, но разграничаването им е обусловено от речта – това е и причината да бъдат наречени бидетерминанти.

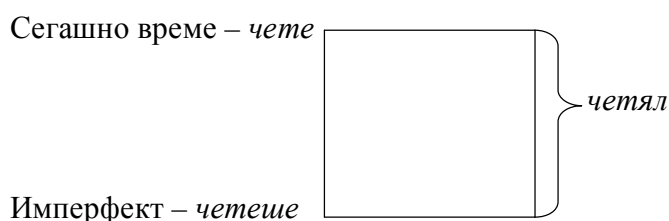

Схема №1

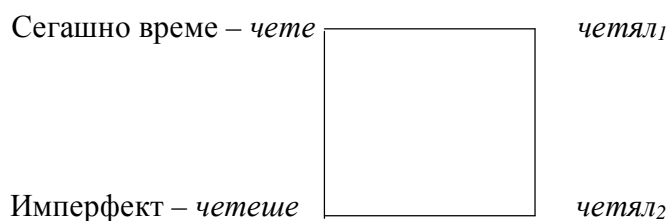

Схема №2

Бидетерминанти могат да се получат и като резултат от действието на другата конкретна реализация на принципа на компенсацията – съкратителната реорганизация. При СР се създава синкретичен, обобщен признак, който е резултат от комбинация на свойства в рамките на доминираната категория. Такъв случай е съвпадението на умозаключителния и преизказния модус в 1. и 2. л., ед. ч. и мн. ч. Обединяват се членове, които имат разнопосочна маркировка: умозаключителният модус ('субективност, непреизказност') и преизказният модус ('несубективност, преизказност'), формално записано – $x.C.Pr' \cup x.C'.Pr^6$. В резултат на това се

⁵ Парадигматичната неутрализация е един от самостоятелните критерии за доказване насоката на субординация между членовете на граматическите опозиции (вж. повече у Герджиков 1999). Това означава, че наличието на двустранно обусловени варианти в резултат на парадигматичната неутрализация на признак/-ци е отражение на опозитивния и йерархичен строеж на езиковата система и е показателен за йерархията на категориите и на самите признаци и субкатегории.

⁶ Тук ще се спра накратко върху проблема за механизма на реализация на СР в рамките на категорията 'модус на изказване на действието', тъй като са възможни някои възражения. Изхождам от доминацията на плана на съдържанието над плана на израза. Реорганизацията на категорията в първите две лица чрез създаване на синкретичен признак има следния ход. По-обобщеният в семантично отношение признак 'опосредстваност' ('медиалност'), съществуващ на втория етап от възникване на категорията (вж. за етапите Герджиков 1984:252-261), се разделя на два релевантни признака: 'субективност' и 'преизказност'. Такова остава положението обаче в 3. л., ед.ч. и 3. л., мн.ч., докато в другите лица се наблюдава съкратителна реорганизация – реорганизиране в смисъл създаване на един синкретичен признак чрез обединяване на противоположно маркирани подкласове, т.е. 'субективност, преизказност' се обединява с 'несубективност, преизказност'. Не би

получават форми, които участват в две парадигми и които представляват двустранно обусловени варианти – съществуването им е детерминирано от езиковата система и йерархичните и субординационни отношения в нея, разграничаването им е и на базата на езиковата системата (на разгърнатия вид на съответния сектор от езиковата система), и чрез речта – в контекста и конкретната речева ситуация.

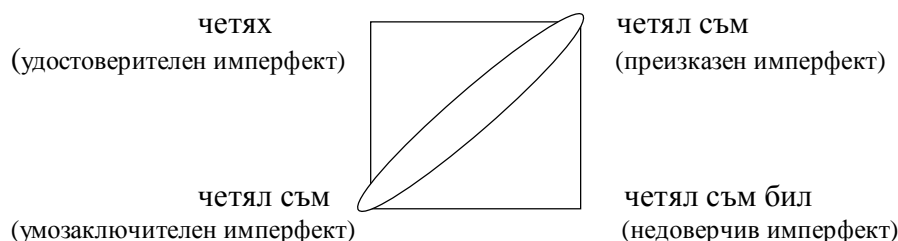

Схема №3

Бидетерминантите се различават от бипартиципантите по причината за съвпадението на формите, тъй като при битерминантите липсва обвързаност с историческото възникване на категорията. Резултатът е обаче един и същ – получават се членове, които участват в две парадигми. От своя страна бипартиципантите в резултат от ПН и в резултат на СР също се различават по процеса, чийто производни са те – в единия случай даден диференциален признак се неутрализира, а при другия – създава се синкретичен признак, обединяващ членове с разнопосочна маркираност. От своя страна бипартиципантите и бидетерминантите се отличават от хомолексемната омонимия по мястото си в езиковата система, по местата, които заемат в глаголната парадигма (отговарят на няколко клетки), и по причините за произхода им, обусловили същността им. Хомолексемната морфологична омонимия, бипартиципантността и бидетерминалността имат обединяваща основа – съвпадение на форми в рамките на една лексема.

В крайна сметка отделянето на трите вида хомолексемни формални съвпадения в глаголната парадигма е продиктувано от разликата в статута им и мястото им в системата, които пък са обусловени от произвеждащите ги процеси.

Интересен е въпросът на колко клетки може да съответства един бидетерминант. Според мене няма ограничения – зависимостта, която може да се изведе, е свързана с богатството на парадигмата, с йерархията между признаците, с йерархията между субкатегиорите и с йерархията между самите категории. Например едновременното действие на два вида неутрализация в българския език поражда двустранно обусловени варианти (обусловени и от езиковата система, и от речта), които отговарят на четири клетки на системата – вж. напр. *бил мит* от

могло да се твърди обратното – че в 3. л., ед.ч. и 3. л., мн.ч. е настъпило създаване на два отделни признака, а в другите лица е останало положението, характерно за втория етап от развоя на категорията модус на изказването – наличие на релевантен признак 'опосредстваност'. Ако приемем това обяснение, не можем да изведем значението на четвъртия член на категорията – недоверчивия модус.

приложение №2 отговаря на клетките на страдателното преизказно сегашно, перфект, имперфект, плюсквамперфект, а по формални причини и на преизказния страдателен аорист. Едновременното действие на ПН - ПК на два признака от категорията 'време' в страдателен залог, преизказан модус, и СР в рамките на първите две лица при умозаключителния и преизказния модус детерминира наличието на членове от типа на *бил съм мит*, които отговарят на 8 клетки от системата, към които се прибавя формалното съвпадение на аориста поради съвпадение на аорист и имперфект на *съм* – общо 10 клетки.

Следващият важен въпрос, който е необходимо да бъде изяснен, е от какви особености на езиковата система в типологичен аспект зависи появата на бипартиципанти и бидетерминанти.

Появата на бипартиципанти е следа от историческия развой към обогатяване на граматическата система на езика с нови категории, чийто първи етап представлява транспозитивна употреба. Наличието пък на бидетерминанти е резултат от действието на принципа на компенсацията и стремежа към относително балансиране на положителните семантични товари в една парадигма чрез неутрализация на признак/-ци или прегрупирането им в нов синкретичен признак. И в двата случая става въпрос за сектори от морфологичната система, отличаващи се с богатство на парадигмата. От типологическа гледна точка показател за богатство на парадигмата е индексът за средна степен на маркираност на член – **m**, сочещ средното количество граматическа информация на член от съответната парадигма⁷. Той се изчислява по формулата $m = p/U$, където **U** е броят на членовете в парадигмата, а **p** е броят на позитивните диференциатори. Освен това морфологичното богатство зависи от степента на синтетизъм (при синтетичните флективни езици, имащи богата именна система), от степента на композираност (напр. при глагола в индоевропейските флективни аналитични езици), т.е. обвързано е със степента на синтетичност/аналитичност. Това е отразено във формулата $m = s \cdot c$, където **s** е степента на синтетизъм, а **c** е степен на композираност. От производните типологически закони в случая е значим законът, формализиран по следния начин: $m = c \cdot \bar{d} \cdot \pi$, където **c** е степента на композираност, \bar{d} (не-де) е степента на недискретизация на граматическата информация, а π е степента на граматическа полиморфемност (най-важният показател за аглутинацията). Тези типологически наблюдения са само началото на едно по-обширно изследване, те обаче насочват към търсене на двете явления – бипартиципалност и бидетерминативност, или при богата именна система (с по-голяма степен на синтетизъм), или при богата глаголна система (с по-висока степен на аналитизъм), т.е. където се наблюдават многочленни категории или хиперкатегории.

Цитирана литература

Вътов 1998: Вътов, В. Лексикология на българския език. Велико Търново:Абагар, 1998.

⁷ За типологическите индекси вж. Герджиков 1997.

Сборник в чест на 65-годишнина от рождението на проф. д.ф.н. Василка Радева,
Софийски университет "Св. Климент Охридски", Факултет по славянски филологии, 2005 г.

- Герджиков 1984: Герджиков, Г. Преизказването на глаголно действие в българския език. София, 1984.
- Герджиков 1997: Герджиков, Г. Die Gesetze der gramatischen Paradigmata und die morphologische Typologie der Sprachen. - В: Съпоставително езикознание, 1997 (XXII), кн. 2, с. 30-41.
- Герджиков 1999: Герджиков, Г. Критериите за насоката на субординацията между членовете на граматическите опозиции. В: Съпоставително езикознание, 1999, кн. 1, с. 57-85.
- Герджиков 2000а: Герджиков, Г. Организацията на многочленните морфологически парадигми. - В: Език и литература, 2000, кн. 1, с. 150-180.
- Герджиков 2000б: Герджиков, Г. Отношения между членами языковых корреляций. - В: Съпоставително езикознание, год. XXV, 2000, кн. 1.
- БЭС 1998: Большой энциклопедический словарь. Языкознание. (Гл. ред. В. Н. Ярцева), Москва: Научное издательство "Большая Российская энциклопедия", 1998.
- Иванчев 1973/1976: Иванчев, Св. Проблеми на развитието и функционирането на модалните категории в българския език. - В: Помагало по българска морфология. Глагол. София: Наука и изкуство, 1976, с. 348-360.
- Жерева 1997: Жерева, М. Двувидовите глаголи в българския език. (Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен "доктор"), 1997.
- Китова-Василева 2001: Китова-Василева, М. Логико-оценъчната категория "относителна достоверност" и средствата за изразяването ѝ в съвременния испански книжовен език. (Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен "Доктор на филологическите науки"), София, 2001.
- Кристал 1997: Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Кръстев 1984: Кръстев, Б. Морфологията на българския език в 187 типови таблици. София: Наука и изкуство, 1984.
- Попов, Симов, Видинска 1998: Попов, Д., Симов, К., Видинска, Св. Речник за правоговор, правопис, пунктуация. София: Атлантис ♦ КЛ, 1998.
- Розентал, Теленкова 1985: Розентал, Д. Э., Теленкова, М. А. Словарь – справочник лингвистических терминов. Москва: Просвещение, 1985.
- Русинов, Георгиев 1996: Русинов, Р., Георгиев, Ст. Лексикология на българския книжовен език. Велико Търново: Абагар.
- СБЕ 1998: Бояджиев, Т., Куцаров, Ив., Пенчев, Й. Съвременен български език. София: Издателска къща "Петър Берон", 1998.